

УДК 321.02

Від демократії до авторитаризму Аналіз президентства Віктора Ющенка

Микола Михальченко,
доктор філософських наук,
член-кореспондент НАН України,
президент Української академії політичних наук

Валентин Бушанський,
кандидат політичних наук,
доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін
Національної академії статистики, обліку та аудиту

Автори в аналітичному огляді викладають свою точку зору на політичні підсумки п'ятирічного перебування В. Ющенка на посту Президента України. Увага акцентується на викликах, шукати відповіді на які доведеться його наступникові.

Ключові слова: Президент Віктор Ющенко, помаранчева революція, суспільно-політичні виклики, національна пам'ять, демократичні інститути, діалектика сили, корупція, традиційна аморальність.

In the paper the authors set forth their point of view upon the political results of Yushchenko's tenure as the President of Ukraine for five years. The attention is paid on the challenges which need to be solved by his successor.

Keywords: the President Viktor Yushchenko, orange revolution, social and political challenges, national memory, democratic institutions, forth dialectic, corruption, traditional amorality.

В. Ющенко став Президентом завдяки „помаранчевій революції”. Але будь-яка революція дуже невиразно, ідеалізовано та міфологізовано бачить свою мету. Революція – це реакція на минуле, наслідок фрустрації, переживання невдалого досвіду сягнути певного ідеалу¹. І без жодних

¹ У низці праць ми показували: результати „помаранчевої революції» звелися до примітивної ротації владних груп.

перебільшень цим ідеалом для народних мас і деяких політиків був образ Європи, в якій панують демократія і верховенство права, а громадяни живуть за високими стандартами соціального захисту і споживання. Жити по-європейськи – це була пропагандистська мета революції [1]. Звісно, надія, що Україна враз застригне з пострадянських нетрів у „світле” європейське буття, була ілюзією. І мало хто з громадян, які стояли на Майдані, достеменно розумів, чому спосіб життя в Європі так різко відрізняється від українського. „Революціонери” мали образ, який їх надихав, й усвідомлювали засіб – зміну політичної влади.

У подіях 2004 року В. Ющенко випала роль фетиша. Він став символом, надією, засобом. Прагнення побудувати Європу в Україні почало ототожнюватися з боротьбою за його президентство. Таким чином достеменні цілі революції були замінені. Вимоги демократії, верховенства права і соціальних стандартів поступилися гаслу: „Ющенко – наш Президент!” І це було слушно. Бо досягнення віддаленої мети залежало від реалізації мети найближчої – забезпечення справедливих виборів. І нині хочеться поцікавитися лише одним: чи розумів сам В. Ющенко, що не він особисто, не його президентство, а загальні й абстрактні цінності були істинною метою „помаранчевої революції”? Події останніх п’яти років, либонь, спонукають відповісти негативно. Мабуть, з першими оплесками на Майдані він увірував, що сотисячні натовпи сходяться лише задля його благословенної персони. Та нині вже не має принципового значення, як саме В. Ющенко сприймав помаранчеве зрушення.

Однак варто зазначити й таке: не В. Ющенко був творцем революції. Її натхненники й організатори – Ю. Тимошенко, Ю. Луценко, О. Мороз та десятки інших політиків. Події 2004 року стали логічним продовженням акції „Україна без Кучми”. В. Ющенко та його найближчі прихильники, яких згодом глузливо назвали „любими друзями”, лише включились у боротьбу, яку не вони розпочали. І вони, як „попутники”, могли не усвідомлювати весь її сенс. Тому й сама перемога у виборах, що принесла їм опанування владних інститутів, сприймалася ситуаційно, як здобуток, такий собі приватний трофей. Як завше трапляється під час революцій, плодами перемоги скористалися не ті, хто розпочинав боротьбу. Тож цілком імовірно, що наступне протистояння між командами В. Ющенка, Ю. Тимошенко і О. Мороза зумовлювалося саме різним баченням мети й самого процесу боротьби з політичним режимом Л. Кучми. І тут потрібно віддати належне другому Президентові. Весь період перебування Л. Кучми на посту Президента – це, з одного боку, своєрідний процес відновлення командно-адміністративної системи, функціонування якої було йому зрозумілим, і, з другого боку, риторика про відданість демократичним цінностям. Однак показово, що 2004 року Л. Кучма по суті пройшов іспит на демократичність. Фактично відсторонившись од виборчого процесу, дозволивши розгорнутись революційному рухові, він запобіг цілком імовірному скочуванню країни до відвертого авторитаризму. А засобів для

придушення „помаранчевого” руху в нього було більше, аніж достатньо.

Про оману публічності

Нині приголомшує контраст між великими сподіваннями, які покладалися на В. Ющенка 2004 року, й не меншим розчаруванням від споглядання результатів його президентства. Звісно, великі надії – це завжди великі розчарування. Але ж усьому є межа. Громадськість спантеличена не лише тим, що цілі революції не були досягнуті, не лише негайним забуттям гасел, що виголошувалися на Майдані, а передусім дивною метаморфозою, яка відбулася з самим В. Ющенком. Софіти на революційній сцені згасли, образ енергійного реформатора зник. У денному світлі з’явився самолюбний і водночас безпорадний чоловік. Від аури європейськості залишилася тільки барвіста хустинка в зовнішній кишені літника.

Ця трансформація образу одночасно є й посоромленням політологічного PR. Ореол політичної величі так само пов’язаний зі справжніми рисами людини, якій випало сяяти у владних променях, як і, згадуючи метафору Б. Спінози, сузір’я Пса із псом, що гавкає. Громадськість, назвавши певну людину політичним лідером і державним керманічем, починає сприймати її винятково як сузір’я. Розвивається щось на кшталт далекозорості. Велич і мудрість, розважливість і рішучість, принциповість і справедливість, безкорисливість і моральність... Перелік цих чеснот можна продовжити. Це все атрибути державного мужа. І кумедно, коли, вбравшись у порфіру й надягнувши діадему, владар, ставши перед дзеркалом, не помічає власного хвоста: йому все здається, що тіло його зіткане із зоряних променів. Тоді й виникає щось подібне до сцени у фільмі „Собаке серце”: поночі, вибравшись із ліжка, Поліграф Поліграфич запалив свічку й, шльопаючи капцями, підійшов до люстра; він довго роздивлявся у невиразному світлі відображення свого миршавого тіла в ситцевій сорочці, неголену морду й перебинтовану голову. У віддзеркаленні не було нічого спільного з колишнім дворовим псом. Радше помітні були риси від сенбернара чи стеффордшира: „А все ж моя бабця була шльондра”, – резюмував Поліграф Поліграфич.

З цієї нагоди можна довго моралізувати. Але висновок вельми простий: людина завше залишається людиною з усіма притаманними їй особистісними якостями. І високий сан не здатен перетворити її на якусь надземну істоту. Усі хрестоматійні образи видатних політиків – це літературні вправи. Приміром, Юлія Цезаря його сучасник Марк Ціцерон характеризував не інакше, як інтригана, пройдисвіта й авантюриста. Так само, напевно, вважав і Марк Брут. Та щойно Марку Антонію, а згодом й Октавіану Августу знадобилися санкції для встановлення абсолютної влади, виник ідеалізований образ Цезаря, який нам досі оповідають історики. Те саме можна сказати й про В. Леніна, муміфікований образ якого створено на замовлення Й. Сталіна. Щось подібне і нині відбувається в

Росії. Один із сатириків зауважив: на Д. Медведєва не потрібно вигадувати пародій, він сам пародія на В. Путіна.

І другий висновок: понівечена імперіалізмом суспільна свідомість – це невичерпне джерело уявлень про надлюдину на владній піраміді. В. Гавел, пригадуючи юність, зізнавався, що він, хоч і прагнув стати літератором, вступив на природничий факультет, бо там платили більшу стипендію. Чи міг би щось таке сказати політик на пострадянських теренах? Звісно, ні. Він сказав би, що в молоді роки відчув покликання інженера, але муза все ж здолала пристрасть до шурупів і швелерів.

Як наслідок, політики намагаються витурити з власного ества все людське, граючи невластиві їм ролі. А громадськість прискіпливо оцінює акторську вправність. В. Ющенко – чудовий лицедій. Переконливий, бо вжився в образ. Чого варта лише помпезна інавгурація на Майдані: стотисячний натовп, жовто-сині знамена, білі голуби... Любов до мажорних нот не вивітрилася з роками. Президент роздає державні нагороди обома руками й вішає генеральські погоони на перше-ліпше плече. Скоро живі власники рамен закінчатся, й генеральські зорі сяятимуть на глиняних пам'ятниках біля входу до Верховної Ради. Як жартували російські білоемігранти, „в Парижі таксиста чином нижчого за полковника не зустрінеш”. Так само невдовзі буде й у Києві.

Чотири суспільно-політичні виклики

Та годі вже про кумедне. Поговорімо про сумне. Політик, отримавши кредит народної довіри й очоливши державу, мусить, по-перше, відповісти на виклики, визначені попереднім суспільно-політичним перебігом, по-друге, чітко конкретизувати мету й засоби подальшого розвитку країни.

Що являла собою пострадянська Україна? Економіст може відзначити, що головною проблемою був брак ринкових засад функціонування економіки, зокрема прозорих механізмів приватизації державної власності. Соціолог акцентував би увагу на неструктурованості суспільства, а якщо точніше, то його маргіналізації: громадяни не мали власності, а державна система соціального забезпечення перебувала в руїнах. Ці, безперечно, слушні способи трактування пострадянської ситуації домінують у суспільній свідомості. Коренем такого економічно центрованого світогляду є марксизм, за яким ефективність виробництва – єдина основа і єдиний чинник суспільно-політичного процесу.

Немає сенсу оспорювати економічний погляд на проблему. Варто лише конкретизувати погляд політологічний. А суть його в тім, що на руїнах комуністичного „самовласт'я” панував цілковитий ідеологічний вакуум, між іншим, частково породжений Рухом, який проголошував застарілу концепцію деідеологізації. Не дарма Л. Кучма, перебуваючи на чолі уряду, кинув уже хрестоматійну репліку: „Скажіть, що будувати, і я збудую”. Химерно, але Прем'єр-міністр не знав, яка мета існування держави. Не знав цього, певною мірою, і Президент Л. Кравчук. Відповіді не мав і

парламент. Зрозуміло було лише те, що Україні потрібні: а) державно-політичні інститути, передусім — демократичні механізми та б) ринкова економіка. Це ті уявлення про актуальні суспільно-політичні цінності, що дістались Україні з горбачовської епохи. Але це не ідеологія. Адже корінь слова „ідеологія” — ідея. А саме ідеї нової України не було. Невизначними здавались образи її минулого і майбутнього. Країни Балтії відповіли на цей світоглядний виклик однозначно: відновлюємо державність, інтегруємось у НАТО і ЄС. Після нетривалого вагання лаконічну відповідь на питання про власну ідентичність знайшла й Росія: імперія. В Україні ж тривають дискусії. Особливо щодо проекту майбутнього.

Ідеологія державного будівництва, яка потребувала розробки, мала дати відповідь на ситуаційні питання державного життя: як здійснювати приватизацію? Чи варто відмовлятися від статусу ядерної держави? Чи слушно зголошуватися на створення російської військово-морської бази в Севастополі? Як безконфліктно розв'язувати мовну проблему? Тощо. В умовах ідеологічного вакууму всі ці питання вирішувалися кон'юнктурно й хаотично. За браком загально визнаних цінностей запанував приватний, кланово-егоїстичний інтерес. Держава перетворилася на засіб здобуття особистісних і групових привілеїв. Наслідки очевидні: виникли промислово-фінансові групи, що борються за статус монополістів, бо на інших умовах господарювати не здатні. В. Путін прямо заявив В. Ющенку: в разі вступу України до НАТО на неї будуть націлені російські ракети. (Промовисте попередження з боку держави, котра за тристоронньою угодою України, США і Росії є гарантом безпеки України). Російський флот на півострові почуватися, мов удома. А питання статусу російської мови з кожними виборами ставить країну перед реальною загрозою громадянської війни з перспективою інтервенції.

Л. Кучма, десятиліття перебуваючи на посту Президента, так і не збагнув: а що ж, власне, будемо? Він лише велемудро заявив: національна ідея виявилася неефективною в державному будівництві. Л. Кучма діяв не як очільник держави, котрий усвідомлює довготривалі перспективи розвитку, а як управлінець, що мусить реагувати на зовнішні впливи, зберігаючи стабільність підпорядкованої йому системи. Реагуючи на російський вплив, абияк вів переговори про створення Єдиного економічного простору. Наслідуючи знову ж таки російський досвід, виплекав плеяду олігархів, пишаючись, що завдяки такому видатному заходу „Україна не стала країною дрібних крамарів” як, приміром, Польща. Не спромігся подолати енергетичну залежність од Росії. Однак при цьому посів гідну позицію в конфлікті довкола Тузли. Водночас, прагнучи уникнути реальної загрози ізоляції країни, вдався до обережних кроків щодо інтеграції України в НАТО. Мовне ж питання волів узагалі не порушувати. Завдяки зусиллям його речників, слова „демократія” і „громадянське суспільство” втратили будь-який сенс. А словосполучення „неурядові громадські організації” почало сприйматись як лайка.

Це і є спадщина, яка дісталася В. Ющенку завдяки революції. Загалом, третій Президент мусив протидіяти чотирьом викликам: 1) браку національної єдності, що проявлялось у протистоянні російської та української культур, церковному розколі і різному баченні громадськістю геополітичного розвитку, 2) нерозвиненості демократичних інститутів, автократичному характерові організації політичних партій і маргінальному становищу неурядових громадських організацій, 3) зростанню російського імперіалізму, що провокує внутрішньополітичні конфлікти в Україні, 4) тотальній корумпованості державних інститутів та економіки. За п'ять років президентства В. Ющенко не знайшов гідної відповіді на жоден з цих викликів. Навпаки, в усіх напрямках внутрішньої і зовнішньої політики ситуація катастрофічно погіршилася.

Перший виклик. Про національну пам'ять як демагогію

Передусім проаналізуємо дії Президента в царині національної політики. В. Ющенко спробував подолати важку постколоніальну спадщину: принижений статус української мови, брак спільного історичного світогляду, церковний розкол. Наважився порушувати питання, котрих його попередники сумлінно уникали. Ставлення до української культури як до речі „низького стилю” сформувалося не в останні вісімнадцять років. Його корені сягають століть. Інша справа, що в період незалежності для подолання такого уявлення зроблено вкрай мало. На початку 1990-х років, коли країна переживала національне піднесення, здавалося, що міне якихось років десять, і денаціоналізоване населення Сходу і Півдня не ставитиметься до української культури як до чогось стороннього, а українська мова набуде повної функціональності. Однак ситуація не змінилася. І нині становище української культури лишається суперечливим. З одного боку, вона ніби є офіційною як культура титульної нації. З іншого — на тому ж таки Сході й Півдні вона ототожнюється з державним диктатом. (Хоча вельми сумнівно, що ця держава здатна щось диктувати). Утім, не варто розлого оповідати про відомі речі. Слушно лише наголосити: 1) Україна – унітарна держава, відтак одночасне підтримування функціонування двох „офіційних” мов не згладжує соціокультурних суперечностей, а навпаки — їх провокує; 2) хибним є перенесення на культурну сферу принципу вільної конкуренції, за яким має вижити сильніший, адже Україна й досі залишається в інформаційному полі Росії. До того ж, історія не знає жодної мови й жодної культури, які поширилися б без державної підтримки. Промовистий приклад – Франція.

Визначивши правильну мету – відродження національної пам'яті, Президент, однак, ніяк не посприяв цьому процесу. Бо виголошувати промови про славу української зброї під Конотопом і трагедію Голодомору може будь-який випускник історичного факультету. Покликання ж Президента зовсім інше: спрямовувати дії всіх державних інститутів

у певне русло. Однак Президент не впорався зі своїми безпосередніми обов'язками. Не впроваджені навіть іспити з державної мови для майбутніх чиновників².

Відроджувати культуру самими лише закликами неможливо. Культура – це речі та свідомість, що їх осягає. Але неможливо осягати пустку. Сам же В. Ющенко мовив про доцільність екранізації „Тараса Бульби”. Навіть мріяв, що головну роль зіграє його друг Ж. Депардьє. Але фільм зняли росіяни. І перетворили показ на шабаш імперіалізму. Відвідавши прем'єру документального фільму „Назви моє ім'я” режисера С. Буковського, Президент завважив, що варто було б зняти стрічку про Голодомор. То чому ж не зняли? В. Ющенко фактично відшмагав себе як та гоголівська унтер-офіцерська вдова. Бо тільки від нього залежало, створюватиметься такий фільм чи ні. Президент скаже: суперечності між гілками влади цілком унеможливили його вплив на розподіл державних коштів. Однак дуже сумнівно, що В. Янукович або Ю. Єхануров, котрі очолювали Кабінет Міністрів, і Ю. Тимошенко, яка нині є Прем'єр-міністром, відмовилися б підтримати український кінематограф. А втім, що тут казати?..

Вибори 2004 року радикально міфологізували мовну проблему. Громадськість екзальтована. І це істотна загроза внутрішньополітичній безпеці. Україна не може бути трансформована у федерацію. Це для неї смерть. Відтак слід шукати механізми, що уможливили б, з одного боку, захист культур, котрі в період тоталітаризму зазнавали утисків, тобто української і кримськотатарської, і, з другого боку, забезпечили б вільний розвиток культури російської меншини. Політична історія знає лише один такий механізм: національно-культурна автономія. На Кримському півострові російська культура захищена на конституційному рівні. Однак за стан культур української і кримськотатарської навіть незручно згадувати. На сайті Президента оприлюднено інформацію про кількість російськомовних освітніх закладів в Україні й обсяги їх державного фінансування [2]. Ці дані не залишають жодних сумнівів: російська культура підтримується державою, жодних загроз її функціонуванню немає. Звідси висновок: витоки культурної конфронтації не об'єктивні, а суто суб'єктивні. То чому ж цій конфронтації не покладено край? Адже зрозуміло, що конфлікт, який дестабілізував президентство В. Ющенка, дістанеться у спадок його наступникові. Партія регіонів, якій і маємо „дякувати” за роздмухування мовного фанатизму, не менше за В. Ющенка зацікавлена в його згасанні. Політичні списи до снаги ламати з будь-якої нагоди. Можна, приміром, дискутувати про права сексуальних меншин, як це роблять кандидати на посаду президента в США. То чому ж розмінною монетою в політичному протиборстві мусять бути питання, котрі розколюють Україну? Зрозуміло одне: в діалозі з опозицією В.

² Невже складно взяти за взірець досвід Росії, де без знання російської мови людину не приймають на роботу ні в державні, ні в комерційні структури?

Ющенко не зміг показати довгострокові перспективи розвитку держави й суспільства. І ця сліпота, байдужість до фундаментальних засад суспільно-політичного буття дестабілюють ситуацію в країні.

Другий виклик. Про демократію без демократичних інститутів

Спершу трохи теорії. Що є демократія? Забудьмо про досвід Античності. Він нині не застосовний. Сучасна демократія – представницька. А єдиний її механізм – політичні партії, завдяки яким реалізується парламентаризм. Політологи вигадали чимало цікавих аргументів на користь „смерті політичних партій”. Але не вигадали чогось натомість. Політичні партії є. І подобається це комусь чи ні, але вони й надалі залишатимуться механізмом, без якого плюралізм ідеологій і право обирати й бути обраним – фікція. Отже, дбаючи про поступ демократії в Україні, слід головну увагу приділяти демократичності самих політичних партій. Що ж спостерігаємо в цій царині?

Наразі про політичну практику. Химерно (історики розводитимуть руками), але В. Ющенко єдиний Президент, котрий не зміг сформувавати так звану партію влади. Як йому це вдалося? Загадка. Для цього потрібен особливий хист. Не кожен на таке вдатний. Перефразовуючи назву відомого роману, скажемо, що маємо нагоду спостерігати „голову без вершника”. Тіло на коні чвалає дикими преріями, а голова проповідує ідеї національної єдності.

У жодній політичній партії не трапилося стільки конфліктів, як у „Нашій Україні”. І ці конфлікти аж ніяк не свідчать про демократизм у її лавах. Вони лише вказують на те, що партійці не єдностайні в оцінюванні політики, яку здійснює керівництво, й сумніваються, чи варто їм пов’язувати своє майбутнє з цією партією. Партія не раз змінювала назву. У її середовищі народилося два політичні рухи: „Народна самооборона” на чолі з Ю. Луценком і „За Україну!” під керівництвом В. Кириленка. І це знову ж не на користь ідеологічній та організаційній силі партії. Сам В. Ющенко, почесний голова партії, виступив за звільнення її керівних органів од олігархічної кліки, але його заклики (традиційно!) ніхто (крім, звісно, гострозубих журналістів) не почув. Останній епізод трупного розпаду „Нашої України” – відокремлення групи В. Балогі: створення партії „Єдиний центр”. Тому з кожними виборами „Наша Україна” втрачає підтримку виборців. І нині дуже важко збагнути: а чи є ця партія, чи її нема? Бо навіть депутати, що сформували фракцію „Наша Україна”, по-різному відповідають на просте запитання: чи є фракція учасницею урядової коаліції? Що це, як не цілковита втрата орієнтації в часі й просторі? У цьому процесі звуження „шагреневої України” головну роль, звісно, відіграли особистісні риси В. Ющенка. Він також не може однозначно сказати, чи є він лідером партії: то вимагає безумовного послуху, то манірно усувається від внутрішньопартійного життя. Й у страшному сні не примариться, щоб, приміром, Ю. Тимошенко чи В. Янукович заявили:

питання виплати заробітної платні партійним функціонерам, які вже місяцями сидять без копійки, – це не їх осяйних персон справа. Це дрібне й не варте уваги лідера. Про речі низького ґатунку, мовляв, мають думати клерки відповідного рангу. А В. Ющенко заявив про це привселюдно, перед журналістами. Де межа між відвертістю і несоціальною? Ф. Достоєвський спробував відповісти на це запитання в романі „Ідіот”. Хтось може, бодай гіпотетично, уявити, щоб ті ж таки Ю. Тимошенко чи В. Янукович зранку, під час партійного з'їзду, вимагали від партії оновлення, а надвечір, коли йде чергове засідання делегатів й обрання керівних органів, подалися б у палац „Україна” слухати спів Тото Кутун'їо? А ось В. Ющенко зміг. Бо музика в його душі завше бере гору над буденним галасом.

Утім окрім „музичних” пристрастей В. Ющенка є й набагато суттєвіші причини краху „Нашої України”. Це причини суто організаційні. Й усе сказане далі стосується не лише багатостраждальної „Нашої України”, а й інших парламентських партій.

Згідно з теорією, політичні партії за внутрішньою структурою поділяються на воєнізовані, автократичні та демократичні. Вітчизняні партії поспіль автократичні. І це корінь проблем української демократії. Пропорційна виборча система з закритими списками не просто зміцнила автократичність політичних партій, а й зумовила їх корумпованість. Наскільки трагічний і настільки ж потворний кримінальний процес, пов'язаний з прізвиськом колишнього нардепа В. Лозинського, а також цинічне ігнорування участі в роботі Верховної Ради десятками депутатів, реєстраційними картками котрих голосують партійні клерки, – цьому підтвердження. У гонитві за грішми (адже виборчий процес із року в рік лише дорожчає) фракції політичних партій стають пристанищем добродіїв з великої дороги й олігархів. Особи, котрі, вибираючи між Верховною Радою і буцегарнею, все ж вибрали Верховну Раду, не пошкодувавши мільйон-другий зелених купюр, починають диктувати свою волю партійному керівництву. Вони вдаються до тиску, вимагаючи, аби партія входила до певної коаліції чи претендувала на певні посади у виконавчій владі. І рипіння „грошових мішків” партійні лідери слухають набагато уважніше, аніж голоси виборців. Так автократизм і сумнівність джерел фінансування перетворюють політичні партії на закриті, олігархічні, далєбі мафіозні організації.

То ж про яку демократію може йтися? Єдиний механізм представницької демократії втрачає будь-яку легітимність. З „ліфта”, котрий мав би виносити на верхівку влади справжніх представників народу, політичні партії перетворилися на закриті клуби для родичів, друзів і бізнесових партнерів. З добровільного об'єднання громадян, котрі прагнуть безкорисливого служіння громаді й Батьківщині, сповідуючи певні ідеологічні цінності, політичні партії перетворилися на корпорації, котрі борються за монополію на владу, бо засвоїли нехитру формулу: гроші – влада – гроші, але грубіші.

Без жодних перебільшень скажемо: сьогочасна ситуація – це прямий шлях до встановлення олігархічного режиму та радикалізації політично життя. Легальні політичні партії втрачають довіру людей, для яких мораль не пусте слово. Відтак у країні відбудеться поляризація: частина громадян дедалі більше байдужитиме до політичного життя, частина ж відчуватиме дедалі більше роздратування. У підсумку сформується мовчазна більшість і радикально налаштована меншість, котра об'єднуватиметься в політичні організації, керуючись лише ненавистю й прагненням руйнувати. Ще одні вибори за закритими партійними списками, ще одне захоплення політичної влади олігархічними групами, й країна дізнається, що таке політичний тероризм. А бомби, котрі вибухатимуть на Печерську, не розбиратимуть, хто більше, а хто менше винен у деградації демократії. Суспільство має лише три шляхи: або демократія, що керується законом, пам'ятаючи про легітимність, або авторитаризм і неминучий крах України, або тероризм як реакція на сьогочасну владну вакханалію.

Невже 2004 року В. Ющенко не розумів, що демократія в Україні – це лише слово в Конституції? Невже не бачив, що революція, завдяки якій він став Президентом, – це випадок, який міг би й не статися? Невже не усвідомлював: країна була підготовлена до політичного закляння й лише збіг обставин унеможливив заздалегідь продуманий у високих кабінетах сценарій? Не розумів, не бачив і не усвідомлював. Бо якби дивився не лише в дзеркало й не лише на телеекран, переглядаючи хроніки про „помаранчеву революцію”, то збагнув би: політична система потребує змін. Демократія має стати не фікцією, не профанацією виборів, а нормою. А для цього потрібно було: 1) змінити закон про вибори народних депутатів, запровадивши вибори за відкритими списками; 2) змінити закон про політичні партії, встановивши вимогу внутрішньопартійної демократії та прозорості фінансування політичних партій і рухів. Тільки ці два заходи сприяли б утвердженню політичної відповідальності. Адже відповідальність і демократія – нерозривні поняття. Прозорість діяльності політичних партій, безпосередня залежність партійної еліти від первинних осередків (а не навпаки, як нині) – це об'єктивно необхідні складники демократичного механізму.

Президент, маючи 2004 року всенародну підтримку, залякану опозицію у Верховній Раді та півтора роки найширших повноважень, спочивав на лаврах. А його друзі, начебто, писали програму перетворень, якої ні експерти, ні політична громадськість не побачили.

В. Ющенко чимало ефірного часу присвятив оповідам про доцільність скасування депутатської недоторканності. Це слушна вимога — за умови, якщо законодавці чітко розмежують недоторканність у сфері політичної діяльності й відповідальність за кримінальні переступи. Однак скасування лише депутатської недоторканності не зарадить справі. Бо всевидячим оком має бути не тільки прокурор (як прагне В. Ющенко), а й виборець. І

тому найнагальніше завдання політичного сьогодення – демократизація й упрозорення діяльності політичних партій.

Третій виклик. Про діалектику сили та слабкості

Третій виклик, який історія підготувала для В. Ющенка й України загалом, – це геополітичне й, можливо, навіть цивілізаційне протистояння з Росією. Україна для Росії – це альтер-его. Росія стала імперією, завоювавши Казанське, Астраханське, а згодом і Сибірське ханства. Але ці загарбання пройшли непомітно для Європи, як зрештою й усе, що діялося тоді в нетрях Азії. Наступні століття російської історії минули в протиборстві з Річчю Посполитою та мазепинством. Тільки взявши гору в цьому конфлікті, Росія постала для європейської свідомості як імперія. Імперією вона прагне бути й нині. Про це офіційно заявляють російські політики і політологи. Україну вони сприймають як об'єктивний рубіж, який Росія або подолає й поверне собі звичний образ, або не подолає й муситиме шукати нову ідентичність. Адже без економічного та людського ресурсу України Росія неспроможна повернути імперський статус. Вибір „або – або” постав і перед Україною. Або Україна зможе запропонувати альтернативний російському спосіб життя, або перетвориться на ерзац, гротескний додаток до імперської помпезності – колективне втілення образу Верки Сердючки.

У чому сила Росії? У території, ядерній зброї, численності населення? Для тоталітарної держави, котра, наче ведмідь у барлогу, одсиджується, опустивши залізну заслону, – це, дійсно, критерії сили. Але не для сучасної Росії. Сучасна Росія потребує зовнішнього світу більше, аніж світ Росії. Усе, що Росія нині спроможна запропонувати Європі, – це середньоазійський газ, монопольний контроль за продажем якого вона встановила. На цій нехитрій оборудці (купуємо в Туркменістані газ по 90 – 200 доларів, продаємо в Німеччині по 450) і ґрунтується її сила. Утім, Росія дивиться й у майбутнє. Прагне трансформувати шалені гроші, отримані від продажу вуглеводнів, у новітні виробництва. В. Путін завважив: продаючи нині енергоресурси, мусимо розвивати електронну промисловість. Наскільки успішним є цей процес трансформації – не має значення. Важливе інше: Україна є ключовою ланкою в російському гешефті. І не тільки тому, що її територією пролягають транзитні газогони. Україна – найбільший споживач середньоазійського газу, який перепродує Росія. Й у цьому сила Росії. Але в цьому і її слабкість.

Проте висновок для України невтішний: В. Ющенко не спромігся налагодити альтернативні поставки енергоносіїв. Не зумів мобілізувати країну на запровадження енергоощадних технологій. Країна залишилася економічно залежною. А це означає, що В. Ющенко не виконав покладених на нього обов'язків Президента. Економіка – це не моя печаль, – скаже В. Ющенко. – Це клопіт Кабміну. А яка ж ваша печаль, пане Президенте? Ситуацією в „Нашій Україні” мають перейматися клерки. Диверсифікацією

енергоносіїв – Кабмін. Процесами у Верховній Раді – хто завгодно, тільки не ви. Пане Президенте, якщо від вас нічого не залежить і вас нічого не стосується, то ви – зайва людина. А щоб усі це розуміли, змініть прізвище на Печорін. Персонаж М. Лермонтова – класичний зразок „зайвої людини”. Той теж нудився життям і нудив життя іншим.

Суть, однак, в іншому: протистояння з Росією є неминучим. І незалежно від того, хто буде Президентом, Росія втручатиметься у внутрішні справи України, використовуючи російську меншину, зденаціоналізованих українців, перебування в Севастополі військово-морської бази й енергетичну залежність України. Необхідно реалістично дивитися на ситуацію: жодні відносини з Росією на засадах міжнародного права, взаємоповаги та взаємовизнання суверенітету – неможливі. Росія – імперія, котра сприймає Україну як свою вотчину. І нормалізація відносин з Росією, а відтак і стабілізація внутрішньополітичної ситуації можливі лише за умови ослаблення Росії. Іншого не дано. Все інше – марення.

Виникає слушне запитання: як? Лише шляхом використання слабкості Росії, котра нині є її силою. Сучасна Росія живе коштом середньоазійського газу. Налагодження відносин з Узбекистаном і Туркменістаном – ось спосіб повалення коліса, яким нині вважає себе Росія. Потрібно негайно повернутися до проекту будівництва газотранспортної магістралі з Середньої Азії в Азербайджан і Грузію, а звідти — в Україну. Саме цей проект пропонувала Ю. Тимошенко, очолюючи Кабінет Міністрів у 2005 – 2006 роках. І прикметно, що саме після оприлюднення цього проекту її Кабінет Міністрів був відправлений у відставку, уряд очолив Ю. Єхануров, а на ринок прийшла компанія „Росукренерго”. Збіг? Сумнівно. Значні поклади вуглеводнів є й у Ірану. Візити очільників цієї країни в Україну свідчать, що Іран зацікавлений у налагодженні взаємин з Європою й розглядає Україну як можливого партнера. Вельми перспективною є й співпраця з Лівією. І відвідини Ю. Тимошенко Лівії – початок об’єктивно взаємовигідної співпраці. Отже заходи з налагодження постачань енергоносіїв із Середньої Азії, Ірану та Лівії в Європу територією України – це спосіб подолання економічного й політичного диктату Росії. Й у цьому об’єктивно зацікавлена не лише Україна, а і Європа. І більше того: це спосіб ослаблення самої Росії. А відтак і можливість позбавлення її імперських замашок.

Утім, чому про це йдеться в політологічній статті, а не на засіданні РНБО?

Четвертий виклик. Про корупцію або традиційну аморальність

З чого розпочинається корупція? З непомірної влади столоначальника? З психологічних травм, прихованих у злиденному дитинстві чиновників? Мабуть, трапляється по-різному.

Корупція – не інституційний феномен. Це феномен моральний. І закликати, навіть саркастично, як це робив В. Маяковський, „Не беріть

хабарів!”, – безглуздо. Нині державна посада – це спосіб організації бізнесу без початкового капіталу та без ризику банкрутства. І це свідчення занепаду моралі. Мало хто сприймає мораль як категоричний припис. Мораль, як і навчали марксиста, трактується як тривіальний звичай. Суспільство спостерігає спосіб життя еліти й сумлінно наслідує його. І якщо в цій країні дають і беруть хабарі, то винні в цьому не лікарі та вчителі, котрим вряда-годи перепадає коробка цукерок, а організатори корпоративної моралі в державних органах влади. Легендарний суддя І. Зварич, можливо, й не допустив би „засівання” свого кабінету, якби йому не треба було „засівати” кабінети на Печерську. А втім, про що мова?..

Тут варто лише згадати цікавий випадок. Ще 2002 року іранський підприємець, надивившись на київське життя, вельми сумно сказав: з вашої державності нічого не вийде. А причину назвав дуже просту: бо заможні добродії не соромляться демонструвати свій „блиск у ситуації, коли переважна більшість люду бідує”.

Еліта мусить подавати приклад добродісного життя. А оскільки мова у цій статті про В. Ющенка, то, хоч це і прикро, але потрібно визнати: пан Президент аж ніяк не може правити за взірць моральності і принциповості. (Пригадаймо бодай випадок „позичання” для дружини Президента коштовностей з державної скарбниці для участі в інавгурації). Ступінь розвитку моральної свідомості в усіх людей різний. Для одних досить доброго прикладу. А для інших потрібен жорстокий стимул у вигляді тюремної камери.

Наразі слушно повернутися до міркувань, висловлених на початку статті. Країні потрібна конструктивна ідеологія державотворення. Країні потрібна демократія, котра неможлива без політичної відповідальності. Але нині нема ні першого, ні другого.

В. Ющенко закликає до відродження національної пам’яті. Правильний заклик. Але й досі чомусь ніхто не сказав, що справа національного відродження – це справа відродження моралі. Бо людина, котра має бодай крихту сумління, ніколи не заперечуватиме Голодомору. Бо совість ніколи не дозволить ставитися до України й української культури зневажливо. Відродження української культури в містах Сходу і Півдня – це, по суті, культурна революція. Але революція неможлива без моральної величі тих таки революціонерів. Коли ж містяни Сходу і Півдня бачать, що провідники відродження окрім ритуальних закликів за душею нічого не мають, бо все місце в їхніх душах захопила втіха владою, то це викликає лише обурення й інстинктивне прагнення діяти всупереч. Та В. Ющенко, либонь, так і не збагнув, що головна причина безславного завершення його президентства – це аморальна невідповідність його дій його ж таки словам.

І, нарешті, про дивне. Як так сталося, що В. Ющенко, котрий так велелевно обстоює традиційні цінності, виявився прикрим уособленням усіх найхимерніших рис політичного життя? Він бідкається: занепадають родинні цінності, але його син — улюбленець жовтої преси. В. Ющенко

перший в усіх церковних процесіях, але він таки розплодив кумівство у владних структурах. Він забув Ісусові слова: залиши мертвим ховати мертвих. Він не народився для нового державного життя, а залишився з „мертвими” – кумами й односельцями, їхніми „совковими” цінностями та химерним світоглядом.

Можливо, справа в самих традиційних цінностях? Це, звісно, гіпотеза, але, здається, вельми продуктивна. Можливо, В. Ющенко й не є аморальною особою. Справа лише в особливості його моралі, в суті традиційної моралі, що панує від Сяну до Дону? Адже які найвищі пріоритети сповідує кожен з українців? По-перше, родинний достаток: хай світ провалиться, але в stodолі не повинно бути порожньо. Родини В. Ющенка й інших представників істеблішменту не бідують. По-друге, чіткий поділ громади на своїх і чужих: ще скіфи шанували побратимство (щось на кшталт сьогочасного кумівства) більше за кохання. От В. Ющенко і дбає про кумів і друзів. Так само діє й інше товариство на високих посадах. По-третє, потреба в персональному вивищенні над громадою, що поєднується з прагнення бути не гіршим за інших. Ось товариство навипередки й купує мерседеси та будує хороми в Кончі-Заспі, шокуючи тих, чиї інтереси божитися захищати. Це прагнення описує й відоме прислів'я: де два українці, там три гетьмани. І ще — беззастережне й майже хворобливе домінування інстинкту самозбереження над обов'язком служіння будь-яким абстрактним цінностям: чи не кожній руїні передувала тривіальна зрада якогось полковника Носа, Іскри чи Кочубея. Товариство просто не спроможне збагнути, як це абстрактний державний інтерес може суперечити їхнім особистим інтересам? („Що за маячня? Якщо ухвалюється закон, то це комусь вигідно. А якщо не мені, то на дідька такий закон”. – Цитата з діалогу народних депутатів).

Перелік традиційних цінностей можна продовжувати. І цілком можливо, дослідження їх зв'язку з особливостями сьогочасної політичної поведінки є вельми евристичним для політичної науки. Наразі варто лише завважити: традиційна мораль відображає повсякденне життя. Але життя державне – не повсякденне. Держава і є абстракція, котра, однак, як проект сучасності і майбуття, перетворює повсякденність і мораль. Але для традиційного світогляду незбагнено, як це історичний проект може (і мусить) змінювати традиційний світогляд.

Епілог. Про грядущий авторитаризм

Що нам готує день грядущий? Що Президент В. Ющенко залишає у спадок своєму наступникові?

1. Невирішеність проблем, зумовлених чотирма викликами: а) протистояння російської та української культур; б) нерозвиненість демократичних інститутів, зокрема й автократичність політичних партій; в) геополітичне протистояння з Росією; г) корумпованість владних органів і занепад моралі.

2. Політичну реформу, котра звелася до вульгарного обмеження президентських повноважень і цілковитого розбалансування відносин між гілками влади та розгардіяшу в царині розподілу владних повноважень.

3. Жахливу втому суспільства від політичних конфліктів. Громадськість уже не здатна на політичну мобілізацію, бо не вірить у жодні гасла.

Збагнемо, які наслідки приховують два останні феномени. Без будь-якої політологічної еквілібристики скажемо прямо: бездіяльність Президента, його нездатність впливати на перебіг політичних подій, фактична некерованість процесів у регіонах, корумпованість правоохоронних органів і судів, неспроможність протистояти постійному шантажу, до якого вдавалася і вдається Росія, – всі ці явища, що й зумовили суспільну втому та роздратування, створюють явний і майже нездоланий запит на авторитарне правління. В. Ющенко прийшов до влади під прапором демократії. Але зробив усе можливе, аби в країні утвердився авторитаризм.

В Україні, безперечно, не запанує відверта хунта. Бо суспільна довіра до збройних сил вкрай низька, а корупційне розтління охопило армію так само, як й інші державні інституції.

Радше очікуймо утвердження олігархічної кліки, що мобілізує державні засоби примусу задля придушення щонайможливішої опозиції. Це песимістичний сценарій подій. Але він найімовірніший.

Менш вірогідним є оптимістичний сценарій: наступний Президент виявиться дуже невдячним. Він забуде про всі зобов'язання перед спонсорами, а також обличчя й імена родичів і друзів. Він керуватиметься модерними цінностями, дбаючи про довіру виборців. Але невже таке може трапитися в Україні? Залишається сподіватися дива.

Та, попри все, Україну чекає:

1) повернення до президентської форми правління. Це відбудеться або шляхом скасування політреформи (відповідне звернення може бути подане до Конституційного Суду), або ухвалення нової Конституції, за якою повноваження Президента будуть істотно розширенні;

2) жорстка боротьба суб'єктів політичного процесу за контроль над силовими відомствами: СБУ, МВС, Збройними Силами, судовою системою і прокуратурою. Бо тільки ефективна робота силових відомств уможливить подолання корупції передусім на найвищих щаблях влади. І перемогти у цій боротьбі найбільше шансів має наступний Президент.

Примітки:

1. Цікаво згадати гасла, під якими В. Ющенко став Президентом. Подана нижче цитата з його передвиборчої програми добре ілюструє тогочасну апологетику європейського способу життя, а також упрозорює прірву між деклараціями та практичними результатами політики останніх років: „Я бачу Україну справедливою і заможною європейською державою. Де кожна людина може реалізувати свої можливості, не шукаючи кращої долі за кордоном. ... де влада користується довірою і повагою громадян. Де державні чиновники компетентні і

законослужняні, отримують високу зарплату і не беруть хабарів. Де всі рівні перед законом; де кожен із нас, а не лише багаті, може захистити свої права у суді. ...я бачу Україну державою, яку шанують і цінують її власні громадяни і до якої з повагою ставляться у світі”.

2. Україна витрачає щороку 3 мільярди 195 мільйонів гривень з бюджетів усіх рівнів на утримання навчальних закладів з російською мовою навчання, натомість Росія не виділила жодних коштів на утримання навчальних закладів з українською мовою навчання в Росії. В Україні нараховується 983 дошкільні навчальні заклади з російською мовою виховання, в Росії таких закладів з українською мовою навчання – 0, в Україні є 1199 загальноосвітніх навчальних закладів з російською мовою навчання, в Росії подібних закладів з українською мовою – 0. Загалом в Україні навчається російською 779 423 учні загальноосвітніх навчальних закладів, 1 292 518 учнів вивчають російську як предмет і 165 544 учні вивчають російську факультативно або в гуртках. В Росії ж вивчають українську як предмет 205 учнів, а 100 учнів вивчають її факультативно. В Україні навчаються російською 59 656 студентів вищих навчальних закладів I - II рівнів акредитації і 395 186 студентів III - IV рівнів акредитації. В Росії жоден студент не навчається українською. В Україні за рахунок державного бюджету надруковано 1 555 500 примірників підручників російською мовою (вартістю 18 млн. 616 тис. грн.). У Росії державним коштом не надруковано жодного підручника українською мовою. Україна, як і будь-яка колонія, розвиває культуру колишньої метрополії.